

Kalikalâ-Erzen İsimlerinin Menşei ve Erzurum'un Fethine Dair Bazı Değerlendirmeler*

Osman GÜRBÜZ**

ÖZ

Bu makale Kalikalâ- Erzen isimlerinin menşei ve Müslümanlar tarafından Erzurum havalisinin fetih tarihini ele almaktadır. Kalikalâ ve Erzen başlangıçta iki farklı yerleşim birimine; ancak daha sonraki dönemlerde aynı şehre isim olarak verilmiştir. Bu konudaki kafa karışıklığı konuyla ilgi araştırmacıları farklı değerlendirmelere sevk etmektedir. Erzurum Erzen'i ve Siirt Erzen'i hakkında kaynaklarda verilen bilgiler de zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılabilmekte ve Erzurum'un fetih tarihi hakkında yanlış değerlendirmelere sebep olmaktadır. Yanıltıcı bir diğer nokta ise, kaynaklarda geçen "Ermenyakus" ifadesinin ülke ismi olmasına rağmen patrik ismi sanılmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Kalikalâ, Erzen, İslam Fetihleri, Erzurum, Ermenyakus

ABSTRACT

The Origin of The Names Kalikalâ-Erzen and Some Evaluations on The Conquest of Erzurum

This article handles the origin of the names Kalikalâ-Erzen and the conquest history of Erzurum neighborhood by Muslims. Kalikalâ and Erzen were given as names to two different accommodation units at first, then to the same city in the advancing times. The confusion in this subject urges the researchers, who are related to this subject, to different assessments. The information given in the sources on Erzen of Erzurum and Erzen of Siirt can be used in place of each other from time to time and cause wrong assessments about the conquest history of Erzurum. Another misleading point is that the 'Ermenyakos' statement taking place in the sources is thought as a patriarch's name although it is a state's name.

Keywords: Kalikalâ, Erzen, Islam Conquests, Erzurum, Ermenyakus.

* Bu çalışma Erzurum'un Yüzleri projesinde yayımlanacak *Abdurrahman Gazi* isimli eserden kısmen değiştirilerek hazırlanmıştır.

** Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

Giriş

Erzurum, Kuzeydoğu Anadolu bölgesinin en önemli şehri olup Karasu Irmağının yukarı havzası üzerinde kurulmuştur. Anadolu'yu doğudan batıya, kuzeyden güneye bağlayan önemli yolların kavşağında bulunan şehir, stratejik konumunu daima korumuş, bu yüzden tarih boyunca istila ordularının ele geçirmeye çalıştığı öncelikli hedefleri arasında yer almıştır. Diğer yandan Tebriz-Trabzon ipek yolu güzergâhında, ilk çağlardan beri önemli bir ticaret merkezi olarak bilinmektedir. Pers, Sasani, Roma, Bizans, Arap, Selçuklu orduları birbirleriyle hep bu coğrafya üzerinde karşılaşmışlar ve hesaplaşmışlardır. Çok zengin bir kültür birikimine sahip olan Erzurum kadim tarihi boyunca Karannis Karin, Garin, Karana, Karnoikalak, Kalikalâ, Arze, Arzen, Erzen-i rum gibi farklı isimlerle çağrıldı.

Erzurum tarihiyle uğraşan araştırmacıların önlerine dikilen önemli sıkıntılardan biri, hiç kuşkusuz şehrin isimlerinden olan Kalikalâ-Erzen karışıklığının oluşturduğu düğümdür. Konu hakkında yazıp çizen, çalışma yapanların çoğunluğu, ya bu problemi fark edememiş veya fark etse bile, ayağına dolaşan bu tuzağın ipinden kendisini kurtaramamıştır. Bugün Erzurum diye isimlendirilen şehrin eski ismi Kalikalâ mıdır? Erzen midir? Yoksa her iki isimlendirme birlikte mi kullanılmıştır? Yoksa iki ayrı mekân için kullanılan iki ayrı adlandırma söz konusu olabilir mi? Eğer böyle ise neden aynı yerleşim birimi farklı adlarla çağrılmaktadır? Böyle değilse aynı yerleşim birimi farklı tarihi zaman dilimlerinde niçin başka başka isimlerle anılmıştır? Bu problemi çözme gayretiyle birlikte tarihe kısa bir yolculuk yapalım.

Kalikalâ:

İslam tarihi kaynaklarında Erzurum ve çevresi için kullanılmakta olan ilk isim Kalikalâ'dır.¹ Kalikalâ isimlendirmesinin nereden geldiğine dair İslam tarihi kitapları ağız birliği etmişçesine aynı olayı naklederler. Söz konusu tarihçiler arasında önemli bir yeri olan Belazurî: “Raviler dediler ki zaman zaman Rumların yönetimi dağılmış ve çeşitli devletçiklere ayrılmıştı. Ermanyakus işte bu beylerden birisiydi. O öldükten sonra karısı beyliğin yöneticisi oldu. Hanımının adı Kâli idi. Bu kadın Kalikale şehrini inşa ettirdi ve buraya Kalikale adını verdi. Bunun anlamı Kâlinin hediyesi, ihsanı demektir. Belâzurî bu ayrıca şöyle der: “Bu kadın şehrin kapılarından birinin üzerine kendi resmini çizdirdi. Araplar Kalikale isimlendirmesini Kalikalâ şeklinde telaffuz ederek arapçalaştırdılar.”²

1 El-Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Futûhu'l-Buldân*, Daru'l-Kutubi'l-ilmîyye, 2000 Beyrut, s. 120

2 Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 122.

Bize göre yukarıdaki nakil, tarihi verilerle bağdaşmayan bir söylentinin hakikatmışçasına kabul edilmesinden ibaret bir varsayım gibi durmaktadır. Bunda Kalikalâ isimlendirmesindeki “Kalî”nin Gürcü dilinde kadın anlamına gelmesinin payı olduğunu düşünüyoruz. İslam tarihi müelliflerinin bu rivayeti Kalikalâ bölgesinin sınır komşuları olan Gürcüler arasındaki bir yakıştırmayı araştırma gereği duymadan almış oldukları kanaati ağır basmaktadır. Diğer yandan rivayette belirtildiği üzere geçmiş bir zaman diliminde Kalikalâ'ya hâkim bir yöneticinin şu veya bu sebeple kale kapılarının birine çizdirdiği kadın resmi bu kabulü güçlendirebilir. Oysa biz şu hususu kesin olarak bilmekteyiz ki, Erzurum havalisi İslâm öncesi iki büyük gücün savaşına sahne olmuş, bölge bir tarafta Yunan, Roma, Bizans diğer tarafta Med, Pers, Sasanî blokları arasında sürekli el değiştirmiştir. Şehir ve onu çevreleyen bölge, hem Bizans hem İran kaynaklarında farklı şekillerde isimlendiriliyordu. Bizans İmparatoru Theodosios II m.s. 408-450 doğudan gelen İran akınlarına karşı m.s. 415-422 yılları arasında Theodosiopolis (Erzurum) şehrini kurdu muştur.³ Yani şehir daha eski tarihlere inmeksiniz, en azından V. asrın başından itibaren vardı ve Bizanslılar burayı imparator tarafından kurulduğu için Theodosiopolis diye çağırırmaktaydılar.

Öte yandan şehir ve onu çevreleyen eyalet, Partlar, Sasaniler ve bunlara bağlı devletçikler tarafından Karin diye isimlendirilmekteydi. Eşkaniler diye çağrılmakta olan Partlar m.ö. 250-m.s.224 yılları arasında Erzurum bölgesi de dâhil olmak üzere Selevkosların doğu eyaletlerinde devletlerini kurmuşlardı. İşte Erzurum şehri ve eyaletine adını veren Karin, Partların Selevkoslar üzerinde tamamen hâkimiyet kuran hükümdarları Mitihradates⁴ m.ö. 41'in ordu komutanlarından birinin ismiydi. Düşmanı Gudez ile savaşıp onu bozguna uğratan Karin, ülkesinden çok uzaklaştığı için dönüş yolunda diğer bir askeri güç tarafından ani bir baskına uğrayarak esir düştü veya öldürüldü.⁵

Erzurum bölgesinin bu komutanın ismiyle çağrıldığını kabul edersek, isimlendirme milattan önce 141 yılına kadar geri götürülebilir. Cesur ve yiğit anlamına gelen Karin isminin bugün batı ülkelerinde Karen ismiyle yakın ilişkisi gözden uzak tutulmamalıdır. Ne var ki bazı tarihçiler Karin isminin tarihini m.ö. 1300 yılına kadar geri götürerek Doğu Anadolu bölgesinde kurulan ve Hitit yazıtlarının haber verdiği Hayaşa-Azzi devletinin bilinen dört kralından biri olan “Karanni” ile irtibatlandırmaktadırlar.⁶

3 Mateos, *Vekâyinâme*, çev. Hrant Andreasyan, TTK yay, 2.bs, Ankara, 1987, s. 382; Mükrimin Halil Yinanç, “Erzurum”, *İA*, İstanbul 1993, IV, 345.

4 Esko Naskalı, “İran”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 395

5 Ali Ekber Dihhuda, “Karin” mad., *Lugatnâme*, I-L, Sâzmân-i Lügatnâme, Tahran 1337-1346 hş..

6 Nicolas Adontz, *Histoire d'Arménie Les Origines du X sisièmele au VI (Av. J. C.)*, Paris 1946, s. 40.

Biz konudan daha fazla uzaklaşmayarak yukarıda anılan Karin isminin Kalikalâ ile bağlantısını nasıl kurduğumuza dönelim. Karin, Garin, Karana veya Yunanca söylenişle Karintis diye isimlendirilen bu bölge, aynı zamanda Karnoi Kal(gh)ak yani Karin bölgesinin şehri diye çağrılmaktaydı.⁷ İşte Kalikalâ isminin Karin-Kalak'ın zamanla çok küçük değişikle ortaya çıkmış şekli olduğu görülmektedir. Zaten Karnikalak ve Kalikalâ isimlendirmeleri arasındaki benzerlik kimsenin gözünden kaçmayacak derecede aşikâr gözükmemektedir. Gürcü dilinde Akhalkalaki şeklinde söylenen Ahılkelek kasabasının Yenikent şeklindeki anlamı yukarıdaki tezi güçlendirmektedir. Öyle anlaşılıyor ki Kalikalâ isminin tarihi derinliğinden habersiz yöre insanı, Bizans'ın "Anatolia Teheması"nın "Anadolu"ya nasıl dönüştüğünü açıklama konusunda "tükenmek bilmeyen su: Ana dolu! Ana dolu!" kerametiyle irtibatlandırmaya benzer bir yol tutarak Kalikalâ (Karin şehri)'yı "Kadın Kalası veya Kâlî'nin ihsanı" ile açıklama çabasına girmişlerdir.

Burada açıklığa kavuşturulması gereken daha önemli nokta ise, Kalikalâ isminin ne zamana kadar Erzurum ve yöresi için kullanıla geldiğini ortaya çıkarmaktır. Hicretin III., Milâdın IX. asrında yaşamış tarihçi, ensab âlimi, mütercim ve çok meşhur bir şahsiyet olan Ahmed b. Yahya el-Belâzurî (ö.279/892) *Fütûhu'l-Büldan* isimli eserinin İrmînye Fetihleri başlığı altında en az on kez Kalikalâdan söz eder.

İslam tarihçileri ve coğrafyacıları çoğunlukla bu şehirden Fırat Nehri, Aras (Ress) Nehri, İrmînye Fetihleri, Meşhur Tebriz Kapı Kilisesi ve şehrin diğer özelliklerini sayarken bahsederler. Kalikalâ kaydıyla bu şehir ve bölgeden bahsedenler arasında, İbn Fakih (ö.290/903), İbn Hurdazbih (ö.300/902), Taberî (ö.310/923), Mes'ûdî (ö.346/951), İbn Rusteh (ö.300/902), İbn Havkal (ö.367/977), Kudame b. Cafer (ö.328/939), Yakut el-Hamevî (ö.626/1229), İbnü'l-Esîr (ö.630/1233), Ebu'l-Fida (ö.732/1331), Zehebî (ö.748/1347), İbn Haldun (ö.808/1406) gibi isimler zikredilebilir.

Ancak burada Erzurum ile ilgili araştırma yapılırken şu noktanın gözden kaçırılmaması gerekir. XII. yüzyıldan itibaren kaynaklarda Kalikalâ kullanımının yanı sıra aynı eyalet ve şehir için Erzenü'r-rum ismi görülmeye başlanır. Tarih ilerledikçe Erzenü'r-rum'un kullanımı artar, Kalikalâ kullanımı azalmaya başlar. Yukarıda adı geçen ve her ikisinin ölüm tarihi birbirine yakın olan Yakut'un Mu'cem'i ve İbnü'l-Esîr'in Kâmil'inde Kalikalâ ve Erzenü'r-rum kelimeleri üzerinden yapılacak bir tarama bu değişimi gözler önüne serecektir. Kalikalâ kullanımının gittikçe azalarak Erzenü'r-rum isimlendirmesinin onun yerini almasının sebebinin aşağıdaki satırlarda ele alacağız.

7 Besim, Darkot, "Erzurum", *İA*, ty. İstanbul, IV, 341.

1.2. Erzen (Erzenü'r-rum)

Bugün kullanımda olan Erzurum adınının aslı Erzen olmasına rağmen bu isimlendirme kronolojik olarak Kalikalâdan çok sonradır. Genel olarak Erzurum ve havalisine verilen bu adlandırmanın, Selçuklu akınlarından sonra tarihi kaynaklara girdiği kabul edilir. Burada şu soruya cevap vererek konuya başlayalım. Kalikalâ ve Erzenü'r-rum aynı yer ve aynı bölgede midir? Bu soruya hem evet, hem hayır demek zorundayız. Şimdi aklen çelişik görünen bu cevaba daha yakından bakalım:

Arapça “en sağlam”, “en metin” anlamına gelen Erzen, Farsça “darı”, “kendisinden baston yapılan bir tür ağaç” manalarına gelmektedir. Öte yandan İranda Şiraz ile Kazerun arasında, birincisine 40 kilometre mesafede bir yer isimdir.⁸ İsmi kökeni hakkında Arx Romanorum (Romalıların hisarı) veya Rumun en yüksek yeri kabilinden değerlendirmeleri de hatırlatalım.⁹ İranda bulunan birinci Erzen’in yanı sıra ikinci Erzen, Siirt ile Meyyâfarikîn arasında bulunmaktadır. İslâm tarihi kaynaklarında kendisinden en çok bahsedilen tarihi bir şehir olan Erzen burasıdır. Üçüncü Erzen ise Erzurum’un 15 km. kuzey batısına düşen açık bir ticaret şehri olan yerleşim birimidir.¹⁰ Erzurum’un ismini aldığı Erzen burasıdır. Şiraz yakınlarında bulunan Erzen, İran topraklarında olup Erzen-i İrân’dır. Diğer iki Erzen Bizans Topraklarında bulunup Erzen-i rum diye adlandırılırlar. Rum Erzenlerinden birincisi Siirt ili sınırları içerisinde olup harabeleri, Beşiri-Kurtalan yolunun kuzeyinde Gökdoğan ve Bozhüyük köyleri arasındadır. Rum Erzenlerinden ikincisi Erzurum’a 15 km. mesâfede İlica’nın kuzeyinde olup bugün yerinde Karaz köyü bulunmaktadır.

Belli tarihi dönemlerde hem Siirt Erzeni’ne hem Erzurum (Kalikalâ) Erzeni’ne “Erzen-i rum” denilmesi konuyla ilgilenenleri şaşkırtmış, iki şehrin tarihi bilgileri birbirine karıştırılmıştır. Özellikle Vâkidî’nin “*Futûhu’ş-Şam*” adlı eserinde İyâd b. Ganm’in fetihlerinden bahsederken, Siirt Erzen’inden “Erzenü'r-rum”¹¹ diye söz etmesi yanlış bir algıya neden olmuş ve karışıklığın ortaya çıkmasında birinci derecede rol oynamıştır. Bazı araştırmacılar iki ayrı yerde iki ayrı Erzen bulunduğu habersiz olarak farklı şehirlere ait bilgileri birleştirme yoluna gitmiş,¹² bazıları ise iki ayrı yerleşim alanını isabetle fark etmelerine rağmen Kalikalâ ve Erzenü'r-rum’un aynı yer olduğu yanlışlığına düşmüşlerdir.¹³

8 Dihhuda, “Erzen” mad; *Lugatnâme*.

9 Halil İnalçık, “Erzurum”, *İA*, IV, 342.

10 Mateos, *Vekâyinâme*, s. 86.

11 El-Vakidî, Muhammed b. Ömer (ö.h.207), *Futûhu’ş-Şam*, Daru'l-kutubi'l-‘ilmiyye, Beyrut 1997, II, 165.

12 Bkz. Mehmet Azimli, “İlk Fetihten Saltuklulara Erzurum”, *Türk İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, Erzurum 2007, I, 544.

13 Abdullah Aydınli, “Sahabe Coğrafyasının Bir Parçası Olarak Doğu Anadolu”, *Türk İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, Erzurum 2007, I, 18.

Oysa Kalikalâ bir şehir, Erzenü'r-rum onun 15 km. kuzey batısında ayrı bir şehirdir. Selçukluların Anadolu'ya yapmış olduğu akınları zaman zaman detaylarıyla anlatan ve miladi 1000-1071 yıllarında hayatta olan Aristakees de Lastivert bu şehirle ilgili ilginç bilgiler verir.¹⁴ Aynı kaynak Erzen ile ilgili olarak Bizans tarihçisi Cedrenus'un şehirle ilgili şu bilgilerini aktarır:¹⁵ "Burası çeşitli ülkelerden insanların oturduğu zengin ve açık bir ticaret şehriydi. Selçuklu Türkleri 1048 yılında buraya saldırıp şehri kuşatınca, şehir halkı sokak ve caddelerin önlerini kapatarak evlerin damlarına çıkıp savunmaya başladılar. Altı gün saldırılara direnen şehir, Selçuklu komutanı İbrahim Yınal'ın emriyle meşaleler ve yanıcı maddeler kullanılarak ateşe verilince, ahali bu korkunç ateş sebebiyle kaçmak zorunda kaldı. Bazıları yanarken bazıları Selçuklu kılıçlarının kurbanı oldu..."¹⁶ "Bu katliamdan kurtulan Erzen halkı, Teodiopolis (Karin)'e çekildiler. Bu suretle şehrin nüfusu arttı; Teodiopolis (Karin)'e kül yığımına dönüşen eski şehirlerinin hatırası olarak Erzen ismini verdiler."¹⁷ Bazı tarihçiler bu olayı m.1048, diğer bazıları m.1049 yılında olduğunu belirtirler. Eski Erzen yerleşim alanının yangından dolayı kara renge bürünmesi sebebiyle, Kara Erzen diye çağrılması ve nihayet bu isimlendirmenin Karaz şekline dönüşmesi, tarihi verilerle uygunluk arz etmesi açısından dikkat çekicidir. Öte yandan ilk olarak, Kalikalâ'nın yeni ismi Erzenir-rum'u kimin kullandığını tespit edememekle beraber İbnü'l- Ezrak'ın *Tarih-i Meyyâfarıkîn*'de "Mardin-Meyyâfarıkîn hükümdarı Hüsameddin Timurtaş'ın Erzenü'r-rum Emîri Gazî'nin kızıyla evlendiğini ve bu evlilikten Necmeddin Alp'nın h.520/m.1126 yılında dünyaya geldi..."¹⁸ği kaydını dikkate alırsak, artık XII. yüzyılın başlarında Kalikalâ yerine Erzenü'r-rum isminin kullanıldığını ve yaygınlık kazandığını görürüz.

Aslında Ermeni tarihi üzerine araştırma yapan batılı tarihçilerin eserlerinde Erzurum Erzen'i "Ardzen" şeklinde isimlendirilirken,¹⁹ Siirt Erzen'i "Arzanene" olarak kaydedilmiştir.²⁰ Grousset'e göre Erzurum Erzen'i miladi 726 yılında bile Ardzen-Ardzın diye isimlendirilmekteydi; zira m. 726 yılında Malazgirt'te toplanan Süryani-Ermeni ruhani konseyi, başlangıçta Ardzen'de düşünülmüş fakat bazı din adamlarının muhalefeti nedeniyle Malazgirt'e alınmıştı.²¹ Yani iki Erzen arasındaki karışıklık İslam tarihi eserlerinde görülmekte olup, Ermeni tarihleri ve batılı çağdaş araştırmacılar da iki şehir zaten farklı farklı yazılıyordu.

14 Aristakes Lastiverdi, *Ermeniyye Beyne'l-Bizantiniyyin ve'l Etraki'l-Selacika* (h.392-463/m.1000-1071), Fransızcadan çev. Fayız Necib İskender, İskenderiyye 1983, s. 237, 238 v.d.

15 Lastiverdi, *Ermeniyye*, s.339, dipnot: 587, 588.

16 Cedrenus, II, 577, 578'den naklen Aristakes, *Ermeniyye* (Arapça çeviri), s.238, dipnot: 586.

17 Saint-Martin, I, 68'den naklen Aristakes, *Ermeniyye* (Arapça çeviri), s.239, dipnot:588.

18 İbn Ezrak el-Fârikî, Ahmed b. Yusuf Ali (ö.577/1181), *Târîhu'l-Fârikî*, yay. Bedevi Abdullatif 'Avz, Beyrut 1974, II, 40

19 René Grousset, *Histoire de L'Arménie des Origines A 10701*, Payot, Paris 1947, p.315.

20 Grousset, *Histoire*, p.50.

21 Grousset, *Histoire*, p.50.

Sonuç olarak Tuğrul Bey'in yeğeni İbrahim Yınal'ın 1048 yılındaki baskınına kadar iki ayrı şehir olarak hem Kalikalâ hem de Erzen şehri mevcuttu. Erzen'in yakılmasından sonra sağ kalan halk Müslümanların Kalikalâ, Ermenilerin Karin dedikleri şehre yerleşerek buraya eski şehirlerinin hatırasına Erzen ismini vermişlerdi. Bu yeni isimlendirme gittikçe artan bir kabule mazhar olarak eski ismin yerini aldı ve bundan böyle Erzenü'r-rum diye çağrılmaya başlandı. Bu tespitin ardından şimdi Erzurum'un fethi konusuna geçebiliriz.

2.1. Erzurum'un Fethi

Yukarıda ele alınan iki Erzen hakkındaki problemin çözüme kavuşturulmasından sonra Erzurum'un ne zaman ve kim tarafından fethedildiği sorusunu cevaplandırabilmek bir derece kolaylaşacaktır. Aynı şekilde Abdurrahman Gazi'nin kimliği konusunda da kısmi bir engeli ortadan kaldırmış olacağız. Yani İyâd b. Ganm'in Hz. Ömer döneminde fethettiği Erzen, Erzurum Erzen'i değil, Siirt Erzenidir. Zaten Vâkıdî, Erzen fethini anlattığı satırların hemen altında "Ahlat'ta bulunan kale ve hisarları Müslümanlara teslim ettiler; ertesi sene oranın halkından bir kısmı Müslüman olurken, diğerleri cizye vererek şehirlerinde kaldılar. İyâd, Hoy, Selmas ve o civarlara askeri birlikler gönderdi."²² şeklindeki ifadelerle olayın Siirt, Bitlis, Ahlat dolaylarında gerçekleştiğini kuşkuyla yer bırakmayacak biçimde ortaya koymaktadır. Bu tespit 1960 yılında *Erzurum Tarihi* adlı bir eser kaleme alan İbrahim Hakkı Konyalı'nın kitabının Abdurrahman Gazi Türbesi bölümünde de uzun uzun izah edilmesine rağmen, Erzurum tarihiyle ilgili birçok çalışmada yok sayılmış ve şehrin fatihi olarak İyâd b. Ganm gösterilmeye devam edilmiştir.

Diğer yandan Erzen-Ahlat bölgesinin Erzurum bölgesinden önce fethedildiğini gösteren diğer bir kanıt da Belâzurî'de geçen şu ifadedir;²³ "Habîb Kalikalâ şehrini fethettikten sonra yoluna devam etti ve Mirbâlâ'ya indi. Hılat patriği, ona İyâd b. Ganm'in mektubunu getirdi. İyâd ona eman vermişti. Habîb bu emanı uyguladı." Açıktır ki Ahlat bölgesi daha önce fethedilmemiş olsaydı, böyle bir eman mektubu getirilemezdi. Daha da garibi şu ki, hem Erzurum hem Ahlat bölgesi İyâd b. Ganm tarafından fethedilseydi emanı veren İyâd b. Ganm'e kendi emanı hatırlatılmış olacaktı ki, bunu belirten en küçük bir imaya dâhi rastlayamıyoruz. Bu önemli noktanın hatırlatılmasından sonra, şimdi Erzurum'un fethine geçebiliriz

Üçüncü Halife Hz. Osman'ın yönetimi (644-656)'nin ilk altı yıllık kısmı fetihlerle doludur. İslam tarihçileri, dışarıda cepheden cepheye koşan fatihlerin toprak kazançları ve bu fetihlerin ülke ekonomisine sağlamış olduğu zenginlikler, içeride alttan alta gelişen huzursuzlukların dip dalgalarını fark ettirmediği, de-

22 Vâkıdî, *Futûh*, II, 166

23 Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 133

ğerlendirmesinde bulunurlar. Erzurum'un da içinde yer aldığı Ermînya bölgesi, Hz. Osman'ın hilafetinin başlangıcında oldukça hareketlidir. Ermeni prenslikleri günden güne büyüyen İslam fetihlerine karşı koymaya çalışıyor, bu tehlikeyi atlatmak için Bizans yanlısı bir politika izliyorlardı. Ne var ki Bizans'ın asla kendisine güven duyulamayan beceriksiz politikaları, onları usandırıp sadakatlerini azaltıyordu.

Baş döndürücü bir hızla gelişen fetih harekâtı çok kısa bir zamanda Ruhâ, Amid, Meyyâfarikîn'i Nusaybin ve Mardin'i de içine alarak, Hz. Ömer döneminde İyâd b. Ganm komutasında, Erzen, Bitlis ve Ahlat'ın alınmasıyla (m.640) devam etti. Daha sonra Hz. Ömer İyad'ı görevinden alarak yerine Habîb b. Mesleme'yi atadı, bir müddet sonra Ermînya ve Azerbaycan'ı da onun görev alanına ekledi.²⁴ Daha önce de Habîb b. Mesleme, gaza için Babu'l-Ebvab'da bulunan Süraka b. Amr'ın yardımına gönderilmişti, bu görevi esnasında Ermenistan içlerine kadar ilerleyen Habîb, cesareti ve üstün hizmetleriyle askerlerin gönlünde taht kurmuştu.²⁵ Hz. Osman zamanında Habîb b. Mesleme'nin Van bölgesi üzerinden ilerleyerek Duvin'e kadar bölgeyi haraca bağladığı bilinmektedir (m. 645-646). Şurası muhakkaktır ki bütün bu seferler daha çok yağma amaçlı olup m. 647 yılında Bizans bütün Ermenistan'ın denetimini yeniden ele geçirmişti.²⁶ Ancak Bizans İmparatoru II. Konstans (m. 641-668)'in Balkanlar, Akdeniz ve Afrikadaki sorunlar yumağından dikkatlerini doğuya çevirebilecek takati yoktu. Üstelik kendi siyasi emelleri için sık sık saf değiştiren Ermeni prenslerinin güvenli olmayan tutumları, bölgede durumu iyice nazikleştiriyordu.

Yukarıdaki durum Ermenistan bölgesinin Müslüman Arapların himayesine girmesini kolaylaştırdı. Burada Erzurum fethini merkeze alan olayların seyrini izlemek üzere Belâzuri'ye kulak verelim: "Osman b. Affan halife olunca Suriye bölgesi, el-Cezîre ve Bizans hudut boyları valisi olan Muaviye'ye bir mektup yazarak, Şam fetihleri ve Rum savaşlarında parlak başarıları olan Habîb b. Mesleme el-Fihri'yi Ermînya'ya göndermesini emretti. Habîb'in kahramanlığını Ömer, Osman (Allah ikisinden de razı olsun) ve ondan sonra gelenler çok iyi bilmekteydiler.

Bir başka rivayete göre Hz. Osman, doğrudan Habîb'e mektup yazdı ve Ermînya'ya savaşa gitmesini emretti. Bu rivayet daha doğrudur. Habîb altı bin veya bir başka rivayete göre sekiz bin Şam ve Cezîre askeriyle hareket etti ve Kalikalâ'ya gelip şehrin çevresine karargâhını kurdu. Şehir halkı ona karşı koydu, Habîb onlarla savaştı. O kendisiyle savaşılanları şehre kapanmaya mecbur etti.

24 İbn Asâkir, *Tarihü Dımaşk*, XXXXVI, 487.

25 Hayreddin Zirikli, *Âlâm*, Daru'l-ilm, 15.bs, Beyrut 2002, II, 166.

26 Grousset, *Histoire*, 299.

Bunun üzerine onlar şehri terk veya cizye ödemek şartıyla eman istediler. Şehirde yaşayanların çoğu, orayı terk edip Bizans'a sığındı. Habîb yanındakilerle birlikte birkaç ay Erzurum'da kaldı.²⁷

“Habîb, daha sonra Ermînyakus Patriği'nin Müslümanlara karşı büyük bir ordu topladığını, kendisine Lân, Efhaz, Semender ve Hazarlardan yardımcı kuvvetlerin katıldığını öğrendi. Hz. Osman'a mektup yazarak yardım istedi. Bunun üzerine Hz. Osman Muaviye'ye mektup yazıp, Şam ve Cezîre ahalisinden cihad ve ganimet isteyen kimseleri Habîb'e göndermesini istedi. Muaviye ona iki bin asker gönderdi. Habîb bu askerleri Kalikalâ'ya yerleştirdi. Onlara iktâ toprakları vererek kendilerini burada paralı muhafızlar olarak istihdam etti. Habîb'in yardım mektubu Hz. Osman'a ulaşınca, Halife Kûfe'de valisi olan Sa'îd b. el-Âs b. Sâ'id b. Asî b. Ümeyye'ye mektup yazıp, ondan Selman b. Rebîa el-Bâhîlî komutasında Habîb'e yardım göndermesini emretti. Selman b. Rebîa'ya Selmanu'l-Hayl denirdi; kendisi faziletli, savaşmakta mahir, iyi bir kimseydi. Selman Kûfelilerden altı bin askerle Habîb'e doğru hareket etti. Bu sırada Rumlar ve onlarla beraber olanlar ilerleyip Fırat kenarına inmişlerdi. Habîb'e yardım gecikmişti²⁸.”

Belâzuri'nin konuyla ilgili sözlerine burada kısa bir ara vererek iki taraf arasında meydana gelen çarpışmaları daha detaylı anlatan İbn Asâkir'e kulak verelim: “Bizanslı Maryanos'un kuvvetleri Habîb b. Mesleme'ye yaklaşıncı, karargâhından hareket eden Habîb, sıkıntılı bir halde Maryanos'u karşılamaya çıktı. Hafif bir sesle askerlerinden birisinin etrafındaki arkadaşlara şöyle dediğini duydu: İnşallah Allah zaferi bize verecek. Habîb sizce nasıl bir yol izlenmeli, diye sordu. Asker, ben şunu söylemek isterdim, diyerek devam etti: Süvari birliklerini çağır, gelsinler, askerlerin karargâhını söküp kaldırsınlar. Süvari birlikleri gecenin karanlığında düşmana saldırıyı başlatsınlar. Sen de sabah şafakla birlikte askerinin büyük kısmını yanına alarak savaş meydanına girersin. Böyle yaparsan düşmanlar imdat kuvvetlerinin geldiğini zannederler. Allah onlara korku verir ve yenilgiye uğratar.²⁹ Habîb bu taktiği uyguladı; sekiz bin kişilik kuvvetleriyle Maryanos'un seksen bin kişilik güçlerine saldırıya geçmeden önce askerlerine şöyle hitap etti: “Düşmanlar savaşın zorluklarına sabredip direnir, siz de sabrederseniz, siz Allah katında zafere daha yakınsınız, demektir. Onlar sabreder, siz korkuya kapılırsanız, Allah sabredenlerle beraberdir.”

Ay ışıklarını etrafa saçtığı yağmurlu bir gecede, şu duayı yaparak düşmanlara saldırı emrini verdi: Ya rabbi gecemizi aydınlat, yağmuru bizden uzaklaştır, arkadaşlarımla kanlarını bağışla, onlara şehitliği nasib et.

27 Belâzuri, *Futûhu'l-Buldân*, s. 122.

28 Belâzuri, *Futûhu'l-Buldân*, s. 122.

29 İbn Asâkir, *Tarih*, XII, 77.

(Savaşta sonra) Allah fethi ona nasip etti, ordusundan iki asker Maryanos'un çadırında buluşmak üzere sözleştiler; ancak ikisi de içeri girmeden çadırın kapısında öldürülmüş bulundu.³⁰

Belâzuri'nin belirttiğine göre, "Selman cepheye vardığında, Müslümanlar düşmanlarını yenmişlerdi. Kûfe'den gelen askerler, ganimetlerden kendilerine de verilmesini, Habîb ve askerlerinden istediler; fakat onlar bunu kabul etmediler. Habîb ile Selman birbirlerine ağır sözler söylediler; bunun üzerine bazı Müslümanlar Selman'ı ölümlle tehdit ettiler."

Habîb Kalîkalâ şehrini fethettikten sonra yoluna devam etti ve Mirbâlâ'ya indi. Hılât patriği ona, İyâd b. Ganm'in mektubunu getirdi. İyad ona canı, malı ve ülkesi için ödeyeceği vergi karşılığında eman vermişti. Habîb bu emanı uyguladı.³¹ Habîb, daha sonra yoluna devam ederek Vaspuragan denilen Vangölü havalisi şehir ve kasabalarını itaat altına aldı. Daha sonra Erciş'ten Tiflîse, oradan Klarcet denilen Artvin çevresini hâkimiyetine sokarken içerde kalan bölgeleri sulh yoluyla kendisine bağladı.³²

Şurası gözden uzak tutulmamalıdır ki, genelde bölgenin özelde Erzurum'un Müslümanlar tarafından fetihinin detaylarında hala problemliler ve belirsiz noktalar göze çarpmaktadır. Çünkü Arap, Bizans ve Ermeni kaynaklarının verdiği bilgiler birbirini tutmamaktadır. Fakat Erzurum'un fethi konusunda bize ışık tutacak bazı verilere de sahibiz. Habîb b. Mesleme'ye yardım göndermesi istenen Kûfe valisi Sâid b. Âs, hicri 30 yılında bu göreve getirildiğine göre, bu tarih miladi olarak 650 veya 651 tarihine denk düşmektedir. Demek ki Erzurum'un Habîb b. Mesleme tarafından fethi bu tarihten önce olamaz. Bizim fetih tarihini miladi 650/651 yılından sonra aramamız gerekecek. Bizans kuvvetlerinin Müslümanlar tarafından yenilgiye uğratılmasının hemen ardından Ermenistan'ın Bizans nezdindeki güçlü temsilcisi Teodoros Reşduni, Müslümanların himayesine geçti. Muaviye ve Teodoros Reştuni arasında imzalanan bu anlaşmanın 653/654 tarihinde gerçekleştiği bilinmektedir.³³ Buradan hareketle Ermenilerin Müslümanların kudretine ve zaferine tanık oldukları bu galibiyetten sonra Arap protektorasına (himayesine) girdikleri anlaşılmaktadır. Şu halde fetih tarihi miladi 653 olarak okunabilecektir.

2.2. Patrik Ermînyakus mu Ermînyakus Patriki mi?

Öte yandan Erzurum'un fethini anlatan kaynaklarda görülen bir kısım

30 İbn Asâkir, *Tarih*, XII, 75.

31 Belâzuri, *Futûhu'l-Buldân*, 123.

32 Belâzuri, *Futûhu'l-Buldân*, 125.

34 Grousset, *Histoire*, 300.

farklılıklar, okuyucuların zihinlerini bulandırmaktadır. Bunun en bariz örneği, Habîbe karşı savaşan komutanın ismi Ermînyakus³⁴ olarak verilirken, bazı kaynaklarda Maryanos³⁵ olarak gösterilmektedir. Ne Ermeni kroniklerinde ne de batılıların söz konusu dönemle ilgili eserlerinde Ermînyakus isimli birisinde bahsedilmez. Oysa konuya değinen İslamî kaynakların hepsinde Ermînyakus ismine rastlarız. Bilebildiğimiz kadarıyla konu hakkında elimizde bulunan ve mevzuu detaylı bir şekilde anlatan Belâzurî'nin ifadesi şudur: **ثم بلغه أن بطريق أرمينيا قس قد جمع للمسلمين جمعا عظيما.** Bu ifadeyi kaynakların çoğunluğu, “Sonra o (Habîb)’na Patrik Ermînyakus’un Müslümanlara karşı büyük bir ordu topladığı haberi ulaştı.” Mes’udî’den Kâtib Çelebi’ye kadar kaynakların çoğunluğu olayı bu şekilde aktardı. Oysa İbn Haldun aynı konuyu şu ifadelerle anlatıyordu. **ثم بلغه أن بطريق أرمينا قس وهي بلاد ملطية وسيواس وقونية إلى خليج قسطنطينية**³⁶ “Sonra o (Habîb)’na ulaştı ki Ermînyakus patriği, ki o (orası), Kostantiniyye Körfezine kadar Malatya, Sivas ve Konya memleketi(dir).

Yani burada belirtildiği üzere “Ermînyakus” patrik’in ismi değil, beldenin, ülkenin ismidir. Daha önce İbnü’l- Esîr, Ermînyakus’u, “Orası, şimdi Sultan Kılıç Arslan’ın çocuklarının elinde olan ülkelerdir; Malatya, Sivas, Aksaray, Konya ve İstanbul Boğazı’na kadar devam eden beldelerdir. Ermînyakus Patriki’nin ismi Maryandır”³⁷ demek suretiyle kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde yanlış anlamayı ortadan kaldırır. Peki, bu isimlendirme nereden gelmektedir?

H.133/m.751 yılında Malatya’yı ele geçiren Bizans İmparatoru, komutanlarından Ermeni Kusanı Erzurum’a gönderir, şehri ele geçiren Kusan, şehri yakar, yıkar ve halkını esir alır.³⁸ İşte söz konusu edilen bu Kusan Bizans’ın önce Ermenistan yöneticisi (patriği), daha sonra ise hâkimiyet alanı genişletilerek İstanbul Boğazı’na kadar bütün Anadolu’dan sorumlu yönetici olmuştur. Bazı kaynaklarda Kusan kısaltılmış şekliyle “Kus” olarak geçer. Onun için “Patrik Ermînyakus” Kusan Ermenistanı Yöneticisi olarak çevrilmelidir. Öyle görünüyor ki 751’de Kusan’ın Erzurum’u yakıp yıkmasından yaklaşık bir asır sonra, yani Belâzurî’nin yaşadığı dönemde bile, bütün bu bölgeye Ermînyakus=Kusan Ermenyası denilmekteydi. M.653-654 yılında Bizans’ın tüm Anadolu eyaletlerinin temsilcisi yani patrik-i Ermînyakus, Maryanos’dur. Habîb b. Mesleme’dan Erzurum şehrini geri almak için, Bizans kuvvetlerinin başında Maryanos bulunmaktadır.

34 Belâzurî, *Futûhu’l-Buldân*, 124.

35 İbn Asâkir, *Tarih*, XII, 74.

36 İbn Haldun, *Tarih*, II, 127.

37 İbn Esîr, *el-Kâmil*, II, 479.

38 Belazuri, *Futuh*, s.123; İbn Haldun, *Tarih*, III, 177.

Sonuç olarak Erzurum miladi 653 yılında Habîb b. Mesleme el-Fihri komutasındaki kuvvetler tarafından fethedilmiştir. Maryanos tarafından geri alınma girişimi, Habîb'in gözü kara gece baskınıyla başarıya ulaşamamıştır.

Sonuç

Erzurum için, İslam fetihlerinden sonra kullanılmaya başlayan ve İslam tarihi kaynaklarında sıkça geçen Kâlikâlâ ismi, Karinkalak/Karin şehri ifadesinin kısmen değişimiyle ortaya çıkmış olup İlk defa Belazurî'de nakledilen ve diğer kaynaklara olduğu gibi alıntılanan “Kadın kalesi” şeklindeki açıklama sadece bir söylentinin tarih kitaplarına geçmesinden ibarettir.

Erzen ve Kalikala iki ayrı yerleşim biriminin adları olup Kalikalâ bugünkü Erzurum şehrinin yerinde bulunurken, Erzen şehrin 15 km kuzey batısında Ilıca'ya bağlı Karaz köyünde olan başka bir şehirdir. Açık bir ticaret şehri olan Erzen, 1048 yılında Selçuklu komutanı İbrahim Yınal tarafından yapılan hücum esnasında yanınca, şehrin ahali Kalikalâ'ya taşınmış ve eski şehirlerinin ismini buraya vererek yaşatmayı düşünmüşlerdir. Nitekim XII. yüzyıldan itibaren Kalikalâ ismi terkedilerek bunun yerine Erzen ismi artan bir şekilde kaynaklarda kullanılmaya başlamıştır. Nihayet Erzurum Erzeni, Siirt yöresindeki Erzen ile karışmaması için Erzenü'r-rum diye çağrılmaya başlamış; ancak Vakidî gibi bazı tarihçiler bu ayrıma dikkat etmediği için bazı araştırmacılar tarafından iki farklı şehir hakkındaki bilgiler birbirine karıştırılmıştır.

Belazurî'nin başlattığı diğer bir yanlış ise “Erminyakus” isminin ülke adı olmasına rağmen patrik adı zannedilmesidir. Buna göre, Erminyakus, Kusan Ermenistanı anlamına gelmektedir. Bazı kaynaklarda Kusan kısaltılmış şekliyle “Kus” olarak geçer. Onun için “Patrik Ermînyakus” Kusan Ermenistanı Yöneticisi olarak çevrilmelidir. Öyle görünüyor ki 751’de Kusan’ın Erzurum’u yakıp yıkmasından yaklaşık bir asır sonra, yani Belâzurî'nin yaşadığı dönemde bile, bütün bu bölgeye Ermînyakus=Kusan Ermenyası denilmekteydi. M.653-654 yılında Bizans’ın tüm Anadolu eyaletlerinin temsilcisi yani patrik-i Ermînyakus, Maryanos’dur. Habîb b. Mesleme’den Erzurum şehrini geri almak için, Bizans kuvvetlerinin başında Maryanos bulunmaktadır.

Bütün bu bilgilerin değerlendirilmesinden hareketle Erzurum şehrinin Miladi 653 yılında Habîb b. Mesleme el-Fihri komutasındaki müslümanlar tarafından ele geçirildiği ortaya çıkmış olur.

Kaynakça

- Adontz, Nicolas, *Histoire d'Arménie Les Origines du X sisiecle au VI (Av. J. C.)*, Paris 1946
- Aristakes Lastiverdi, *Ermeniyye Beyne'l-Bizantınyîn ve'l-Etraki'l-Selacıka* (h.392-463/m.1000-1071), *Fransızcadan çev. Fayiz Necib İskender, İskenderiyye* 1983
- Aydınlı, Abdullah “Sahabe Coğrafyasının Bir Parçası Olarak Doğu Anadolu”, *Türk İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, Erzurum 2007.
- Azimli, Mehmet, “İlk Fetihden Saltuklular’a Erzurum”, *Türk İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, Erzurum 2007, I, 543-551
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Futûhu'l-Buldân*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2000
- Darkot, Besim, “Erzurum”, *İA*, İstanbul 1993, IV, 340-345
- Dihhuda, Ali Ekber, “Karin” mad., *Lugatnâme, Sâzmân-i Lügatnâme*, I-L, Tahran 1337-1346
- Grousset, René, *Histoire de L'Arménie des Origines A 10701*, Payot, Paris 1947.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. Hasen, *Târîhu Dimaşk*, thk. Ömer b. Ğarâme, Daru'l-Fikr, I-LXXX, b.y.y. 1995
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l- Hasen Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Tarih*, thk. Ömer Abdusselam et-Tedmurî, Daru'l-Kitab, Beyrut 1997
- İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, Ahmed b. Yusuf Ali (ö.577/1181), *Târîhu'l-Fârikî*, yay. Bedevi Abdullatif 'Avz, Beyrut 1974
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *Divânu'l-Mübteda ve'l-Haber fi't-Tarih*, thk. Halil Şehade, Daru'l-Fikr, Beyrut 1988
- İnalcık, Halil, “Erzurum”, *İA*, İstanbul 1993, IV, 353-357
- Mateos, *Vekâyinâme*, çev. Hrant Andreasyan, TTK yay, 2.bs, Ankara 1987
- Naskalı, Esko “İran”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 394-395
- Vakidî, Muhammed b. Ömer(ö.h.207), *Futûhu's-Şam*, Daru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- Yinanç, Mükrimin Halil “Erzurum”, *İA*, İstanbul 1993, IV, 345-353
- Zirikli, Hayreddin, *Âlâm, Daru'l-ilm*, 15.bs, Beyrut 2002,

